

17/8/11
(12 עמ')

momentos do coração
introdução ao livro do combatente
רגעי הלב

(מבוא ל"שיח לוחמים")

מאת: מיכאל רוזנאק

"כיצד יספר אדם על דבר גדול שאירע לו, על התרחשות מיוחדת במינה שירדה חדרי בטן והפעימה את לבו? שהרי הלב, האמוץ לקלוט כפעם בפעם מנות שהן גדולות מכפי מידותיו, נוטה בהיותו מלא ודחוס עד אפס מקום, לסגור את כל דלתותיו. אכן, מסוג זה הם הדברים שהתרחשו ומילאו את לבי וינצרוהו. ואני, אולי בדומה לאותן אבנים ירושלמיות עתיקות ואילמות... רק ראיתי דברים הרבה, שבהתחברם ירקמו סיפור אגדה יחיד ומיוחד במינו, אבל את החיזיון איני יודע להציג את הסיפור איני יודע לספר.

אלא שלב האדם אינו אבן וגם כאשר דלתותיו נסגרים עוד נשארים בו חריצים, אשנבים וחרכים, ואלה יש שהם נפתחים לרגע קט ומוציאים כהוא זה מבפנים החוצה ושוב נסגרים." (1)

במלים אלו פותח צעיר מקיבוץ גלעד את סיפורו המרתק על חוויותיו בימי מלחמת ששת הימים. הוא אינו מנתח דבר, אינו מטיף לשום אידיאולוגיה, אינו מסיק כל מסקנה. הוא מבין, כי אירועים גדולים הם היוליים מאוד ואישיים מאוד, כי ברגעים כאלה, כשאנו מוצאים עצמנו במעמד שאין לו אח ורע, אנו מנוערים מכל אידיאולוגיה ומקפחים את סגולתנו הנודעת להגדרה אובייקטיבית ולניתוח. רגעים כאלה הם בבחינת "נס", משום שבהם אנו חשים מה פירושה של בריאת יש מאין וזוכים לכהרף-עין של גילוי שכינה. אבל כותב הדברים דלעיל אינו תיאולוג ואינו מעיז לכנות עצמו בשם "דתי". לו ול-140 חברי הקיבוץ ששיחותיהם שלאחר-המלחמה נרשמו ב"שיח לוחמים", חוויות אלו הן "רגעי הלב".

בהמוץ הספרים, שנכתבו אחרי המלחמה ונמכרו במאות אלפיהם במהדורות מכורכות כריכת-נייר, יש דברי הסבר רבים, אך לא אחת - רק מעט אמת. ספרים אלה נותנים תשובות פשוטות, ואילו המאורעות דורשים הצגתן של שאלות מסובכות. לאחר מה שאירע ביוני 1967 אנו מבקשים שיח של אמת, אפילו אנו נרתעים מן המלל. אנו שואפים לבטא את החוויה באופן כלשהו ולמצוא את זיקתה לדיבר. שכן גם אם נסתתר מאחרי צעיפים אידיאולוגיים דקים, מטבע-עמנו הוא, שאנו חיים מאורעות מיוחדים במינם כאילו היו אגדה שירדה מן השמים כשהיא כרוכה בהלכה המחלחלת בה ומתמזגת עמה, והיא מוליכה אותנו לחובת הגאולה ולא לשכרון האושר האקסטטי.

"שיח לוחמים", שלא כ"רבי המכר" הרבים על המלחמה, לא נמכר כלל במהדורתו הראשונה, אך דומה שהכול קראוהו או שמעו קטעים מתוכו. כותרת המשנה "פרקי הקשבה והתבוננות" הולמת אותו יפה, שכן הוא מסביר מעט מאוד, אף שהוא אומר הרבה. רוב (אם לא כל) האנשים המדברים בין דפיו הם בורים במידה מצערת בענייני דת. רעיון ההתגלות מביך את רובם, לרבים מהם התפילה היא מעשה חסר-פשר. ואף על פי כן, הם הקשיבו והם דיברו - ודבריהם והקשבתם הם מעיף אלו שאנו מקשרים עם אמונה. בין אם היה הנושא ערכם של חיי אדם, חמלה על האויב או ממדי הגורל היהודי שנתפסו פתאום, הם הקשיבו, לא כדי ללמוד עובדות, אלא כדי לשמוע את האמת. הם דיברו, לא כדי לספר, אלא כדי לשאול.

מאותו ירח יוני נאמרו בישראל הרבה דברים כנים והיה קשב רב. בהשתמשנו ב"שיח לוחמים" כבנקודת מוצא, נשתדל כאן להאזין.

* * *

קודם נדבר על ירושלים. זה כל-כך ברור שירושלים הזאת צריכה להיות שלנו. הייתי קודם לכן רחוק מזה מאוד. רובנו לא חיאנו לעצמנו ולא חשבנו על זה בכלל... אבל עכשיו זה כל-כך ברור לי. יש בזה מן הפליאה. זה ממש מפליא... (2)

מגוון עצום של רגשות וגישות יש בישראל לגבי עתידם של ה"שטחים". המכונים בהתאם להשקפתו של המדבר "מוחזקים" או "משוחררים". (טבורני שויכוח זה הוא אקדמי גרידא. אין אדם כמעט המטפח את הרעיון של החזרת השטחים שלא בתמורה לשלום בר-משמעות, ורוב האנשים הטוענים להחזקת כל השטחים מודים, כי השקפותיהם תיעשנה גמישות לאור סיכויי שלום אמיתיים.) אבל רק איש עז-נפש באמת יכרוך את ירושלים בצרור אחד עם ה"שטחים". אפילו הפרופסור ישעיהו ליבוביץ הפרובוקטיבי, שמחמת גישתו ההלכתית ליהדות הוא רואה בכל דיון במשמעות המלחמה דברי הבל ורעות-רוח (כל מי שרואה בתהליך ההיסטורי את יד ההשגחה העליונה מחלל את השם. מהומה עקובה-מדס זו, המכונה בשם היסטוריה, משקפת רק את רשעותו ואוילותו של האדם...) מודה, כי "דבר אחד ישאר עמנו מכל אלה. כ"ח באייר. היום בו כבשנו את ירושלים. איני בטוח שנחזיק בעיר. אבל היום ישאר." (3) פרופסור ליבוביץ הוא יהודי אורתודוקסי, אבל הוא גם מלומד מפולפל ושובר מוסכמות. כומר קתולי אחד, שעמד סמוך לגמר המלחמה בקרב ההמון שנהר לעבר העיר העתיקה, מול שער מנדלבאום שנעשה מיותר, תפס מה שמייצג כנראה יותר את ההרגשה האורתודוקסית. אשה ממאה שיערים פנתה אליו במלים הללו: "צמתי שמונה ימים כדי שאזכה לראות בעיני את מה שראיתי היום. בודאי יבוא עתה המשיח בלי להתמהמה, בודאי בוא יבוא..." (4)

כיבוש ירושלים היה לו השפעה דתית הקשורה רק בדרך מקרה בחשיבותה האסטרטגית. לרבים היה זה מאורע שהעניק, לפחות לשעה, מימד חדש ומשמעות חדשה לעצם חייהם.

חבר עם טרנסיסטור צמוד לאוזנו צועק: "שקט. שקט. תנו לשמוע את החדשות." לפתע אורו עיניו. "חבריה! חבריה! העיר העתיקה בידינו... אני עומד נדהם. קשה לי להאמין לחדשות... אני תופס מישהו בשתי כתפיו וצועק לתוך פניו: "העיר העתיקה בידינו... טור טנקים חולף לידנו... הבהורים... צוהלים: "ירושלים! ירושלים!"

פתאום, צעקות: "מ-טו-סים" ... מעבר החמה השוקעת מופיע מיג... הוא גדל והולך, המיג... ענן עשן עולה לפנינו. אני משתח, מכסה ראשי בקסדה, ומחשבה הולפת במוחי: עכשיו? (למות?) עכשיו? ירושלים! ירושלים! לא! לא! לא! (5)

הכותב הוא בן קיבוץ דתי. אבל ישי, מקיבוץ עין החורש (השומר הצעיר) נמצא בקצה האחר של הקשת. אף כי טען כי "התנהגתי במלחמה... כמו איש נורמלי בארץ נורמלית... (איש) החי על אדמתו", הוא סותר את דברי עצמו בצורה נוגעת ללב בתארו את "החוויה האחת - ירושלים. כששמעתי, ביחידה שלי, בטרנסיסטור, על כיבוש ירושלים - לא היה אחד שלא הזיל דמעות, וזה כלל אותי. אז חשתי לראשונה לא את הישראליות, אלא את היהודיות של העם." (6)

אף הרמטכ"ל יצחק רבין לא דיבר על עולם החסידות בתארו, בנאומו של הר הצופים, את בכי הצנחנים הקשוחים ליד הכותל המערבי. "זוהי", אמר, "תופעה נדירה, שספק אם יש רבות כמותה בתולדות העמים." (7)

שכן, כמובן, הכותל הוא שיצר באורח בלתי-צפוי כל-כך את מה שמכונה בפי אלי ויזל בשם "להט אטאביסטי", חיילים "פונים אל אלוהים בדומייה מופלאה וטהורה כאחת", עושים "קפיצה של אלפיים שנה אל העבר לחדש את קשריהם עם האגדה, הזיכרון והאלוהים של ישראל..." (8) שלמה רוזנר, "בדעות",

העיר, כי "הכותל" (הוא המקום) בו מוצא כל אדם את מה שהביא עמו אל הכותל". (9) ואולם, באורח פלא, הוא דיבר אל אנשים, שלא ידעו כלל כי הביאו עמם דבר כלשהו.

כשנסענו לירושלים עמדו אנשים על-יד חולדה וצעקו: "הכותל... הכותל... הכותל...". מלים אלה, לא שום-דבר אחר - פשוט "הכותל". וזה לכל אחד מאתנו, לפחות כשישבנו באוטובוס - זה הספיק. כי בכל-זאת אני לא יודע, איך לי שום זיקה דתית, אף אחד לא יכול לחשוד בי בזה. אבל זה משהו שנוגע לכולנו. זה נתן יותר מכל דבר אחר... (10)

אבל אם, כפי שנאמר לעיל, החוויה וההלכה ירדו כרוכים זה בזה, עושרה של האגדה איך בו כדי לכסות על שאלות מוסר. עמוס עוז, הסופר הצעיר, מתאר את ביקורו הראשון בעיר העתיקה במלים הבאות:

והיתה תדהמה (בכניסה לעיר), כמו התמוטטו בי הממדים הפנימיים. החלומות כזבו. עולם האגדות הנוראות היה של הבל. האימה התמידית לא היתה אלא בדיחה אכזרית ומעוקמת. הכול נפרץ. רווח. מתה ירושלים שלי, האהובה והנוראה... שכך העיר נושבת. אנשים חיים בה והם זרים והם יושבים במקומותיהם ואני הזר הבא מבחוץ. אכן, הושבים אדיבים. אדיבים עד כדי עלבון, כמו מאושרים הם בתכלית האושר על שנפלו בחלקם הזכות והכבוד למכור לי גלויות-דואר... ועיניהם שונאות אותי. רוצות במותי. זר וארור.

צר לי, לא אוכל להגיד מלים שיש בהן עקביות... לא נולדתי לתקוע בשופרות ולא לשחרר אדמה מעול זרים. אנקח אנשים מסוגל אני לשמוע. אינני יודע לשמוע "אנקת אדמה משועבדת". (11)

רוב המדברים ב"שיח לוחמים" נוטים להסכים (סנטטיבית) עם עמוס עוז - אבל לא כשמדובר בירושלים.

יש הצדקה מלאה להחזיק בשטח הזה... הרבה מבחינה היסטורית, או מבחינת המאורעות שהיו בזמן מלחמת השחרור, שגירשו משם את היהודים, או הפרעות שעשו בהם לפני כן ברובע היהודים. ובעיקר משום שהם חשבו לעשות לנו, במידה שהם היו כובשים את המדינה, הם היו עושים את זה בלי שום בעיות... אני חושב שאיש לא מטיל ספק בזה... (12)

ירושלים יש לה לגבי משמעות עמוקה הרבה יותר (מאשר לשאר השטחים)... ומשהו שבלב, משהו שברגש... כשאני יודע שזה היה המקור, זאת היתה אבן הפינה לכל היהודים. ירושלים היא ממש סמל של כל ההיסטוריה שלנו. היא עוברת לאורך כל ההיסטוריה שלנו. והיא שימשה מוקד לכל אורך הקו. ירושלים זה לא רק מושג... זה עולם שמקפל בתוכו את הכול... (13)

אם השאלות המוסריות הכרוכות בעניין השטחים נתמקדו באופן הברור ביותר בירושלים, הנה גיבושן בא, כפי שאירע לא אחת בהיסטוריה היהודית, בשאלה הלכתית יבשה. הכותל עצמו עורר רק את השאלה הפולמוסית-בעיקרה של היחס היהודי הנכון ל"אתרים קדושים", אבל המשתרע באחורי הכותל העלה את שאלת חידוש עבודת המקדש. ד"ר יעקב לוינגר טען במחקרו המאלף, כי לבטל כלאחר-יד את השאלה ההלכתית של חידוש העבודה הוא מעשה של צביעות ויתן מקום להאשמת היהדות הדתית בפשיטת רגל מוסרית.

שחרורה של ירושלים העלה מניין לא מועט של שאלות דתיות אקטואליות הדורשות את פתרונון. בפסגתן של שאלות אלו עומדת ללא ספק השאלה הגדולה... (של חידוש הקרבנות) והתעלמות ממנה כבר איננה מאפשרת לנו להעמיד כל אידיאולוגיה פרוגרמטית למדינת התורה, וממילא מונעת... חינוך דתי של ממש.

השאלה האם כבר הגיעה העת לחדש את עבודת המקדש, עבודה שהיחה במרכזה של דתנו עד לחורבן הבית השני ומאז נבצרה מאתנו בשל אובדן עצמאותנו ובשל שליטתם של נוכרים על הר הבית... שנקבע... כמקום היחיד שמותר לנו לעבוד ולזבוח בו. (14)

הכותב מצטט בבקיאות רבה צווי הלכה ומסכם את הראשון בשני מאמריו על הנושא ברעיון, כי "לא רק לבניין בית המקדש אלא גם להקמתו של מזבח... צריך השראה מיוחדת, השראה נבואית... ובלעדיה אוסר עלינו הקב"ה לבוא ולעבוד את עבודת הקודש." (15)

המקוריות המשפטית שגילו בני-סמכא רבים בהלכה, בדחותם את חידוש פולחן הקרבנות לימות המשיח, הביאה את הפרופ' ר.צ. ורבלובסקי למסקנה, כי "הקורבן, אפילו בקרב האורתודוכסים, איך לו כרגע תפקיד מכריע ודינמי בשאיפות הדתיות היהודיות. איך הוא בגדר תשוקה לוחטת או אידיאל רב-השראה...". והוא מוצא ביחס זה, ובטבע הדיון ההלכתי, מפתח להבנת המתיחויות המכוונות את מצב היה-דות כיום.

העמדה הרבנית המהוססת... מצאה שוב ביטוי מרשים ומכובד בדברי הרב הראשי ניסים. אף כי הרב ניסים אינו בשום פנים בגדר תיאולוג מודרני, הנה יש בדבריו משום הבנה "דיאלקטית" ממש בסיטואציה הפרדוכסלית המיוחדת במינה של היהדות: "יכולנו להיכנס לתחום בית המקדש אילו רצינו, אבל אנו מוותרים על כך."

המימד הרוחני של ויתור זה הוא נאמנות קפדנית להלכה מכאן, והבנה כי עם שחרור ירושלים לא באה הגאולה האלוהית השלמה מאליה מכאן. על ישראל לצפות עדיין לגאולת ה'. "עשינו כל מה שיש ביד אדם לעשות. שכן זאת קיבלנו מרבותינו: בית המקדש השלישי ייבנה בידי הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו... היסטוריון הדת עשוי לתמוה אם הרב ניסים לא העלה, או נכון יותר, הפך, התחמקות מהוססת זאת לכלל פירוש רוחני אמיתי של הנצחונות והמגבלות של החוויה היהודית כיום. (16)

בעד עדשות ההלכה הוראינו אפוא, במקום מוזר אולי, את הניצחון ("יכולנו להיכנס לתחום בית המקדש") ואת המגבלות ("אבל ויתרנו על כך") של מאורע, הנמתח בין קטביו של מתח מוסרי. עמוס עוז רואה רק את מרירותם של המנוצחים; יש השומעים רק את קול השופר. שני המחנות הורסים את המסתורין, כיון שאינם יכולים לשאת את הפרדוקס. רוב הסבורים שיש להחזיק בשטחים סבורים כי מובן מאליה שיש לתת זכויות שוות לערבים. ורוב המסכימים להחזיר הכול - לרבות ירושלים, אם רק על-ידי כך ניתן להגיע לשלום בטוח - אינם יכולים שלא לבכות ליד הכותל המערבי. מאז ומעולם ידענו כי שום מלחמה אינה טובה, אך על אף ידיעתנו זאת אנו אומרים הלל על נצחוננו. לצמצם את השאלות, לראות רק קוטב אחד של האידיאל היהודי בתוך מבין המורכבויות האבסורדיות, משמעו לעורר סכנת נאיביות או ציניות, בחזון ובמעשה. בן קיבוץ עין-גב, מאלה המכונים בישראל "יהודים חילוניים", היטיב לבטא זאת:

יש כאלה הטוענים כי המלחמה - כל מלחמה - פוגעת בצדק וכי קיים מיכאניזם מדוקדק להכיר בו את הצודק: הצודק הוא המפסיד. כאילו זה כללו של הצדק - ההיפך של כל דאליים גבר... יש כאלה הטוענים, כי זהו הדבר בו חפצנו כל השנים - ארץ ישראל השלמה. לחזור אל הר הבית. נראה לי כי לו

ב-4 ביוני היו מדינות ערב מבקשות לכרות עמנו ברית שלום - אני משוכנע כי למרות הרצון לחזור לארץ האבות - היינו מעדיפים שלא לצאת למלחמה - ולא רק מפחד או-טאנט, אלא מתוך הכרעה של עצמנו. בכך לא קבעתי שלא רצינו לחזור אל הר הבית וכי זרים אנו בארץ - כי אין בכך אמת. היחס שלנו אל ארץ-ישראל, יחס מורכב, יחס של געגוע-זיקה... אך רצון זה נוגע גם לאנשים הגרים כאן, החיים כאן...

חשוב יותר ממה שאנו חולמים, מה אנו עושים. אך יש חלומות שאין לשכחם. שהרי גם לירושלים השלמה חלמנו לחזור, והחלום נהפך פרי רק אחרי הרבה שנים ולא ברגע ובצורה שחשבנו עליהם. נכון שחולמים לא פעם חלומות סותרים, אך לעתים החיים מטשטשים את הסתירות הללו על-ידי כך שהם מעמידים בפניך מצבים אחוזים בסתירות. והמצבים הללו דורשים ממך תגובות מורכבות הרבה יותר מחלומותיך ומעקרונותיך המופשטים.

חלק ניכר מן הויכוח הציבורי המתנהל בארץ איננו אלא ביטוי לפשטנות הזו משני כיוונים: אלו הדורשים שלום כאילו בנו הוא תלוי, ואלו הדורשים ארץ-ישראל עברית כאילו לא היו ערבים בארץ כלל. נדמה כי אין בויכוחים הללו אמת כה רבה, אולי דוקא משום שריב הדעות לא בא להציג בעיות אלא להסתיר אותן. ולא רק להסתיר בעיות בא הויכוח אלא להסתיר את המתרחש בלב רוב אלו שעברו את הניסיון הגורלי של המלחמה. (17)

אין זה לא רב ולא "תיאולוג מודרני". אבל משהו אומר לו כי חלומות אינם נשכחים, אפילו הגשמתם נתונה איכשהו בידי שמים, וכך, כי את "התשובות המורכבות" הנדרשות בתוקף המצבים הנוכחיים אין לדחות עד שיבואו הפרדוקסים שבחזונותינו על פתרונם. האין זו גם משמעות הפסוק: "הנסתרות לה" אלוהינו והנגלות לנו... לעשות את כל דברי התורה הזאת"? וכלום לא מסתורין הטבועים במקום הזה ובזמן הזה הביאו למפגש בין נוסחותיהם ההלכתיות של רבני ירושלים ובירוריהם המוסריים של חברי הקיבוצים בחוף הכנרת - בדברי התורה?

עד מלחמת ששת הימים ידענו שישראל נחלקת ליהודים דתיים ולא-דתיים. מכל מקום, נהגנו כאילו כך הוא הדבר. האמנו כי בקרב הנוער הישראלי יש חתך חד בין רוב חילוני ו"מחנה" מלוכד אך חלש יותר מבחינה מספרית של דתיים - וחנכנו כאילו היה זה חוק בל יעבור. והנה, בן-רגע חולף אחד בשעת המלחמה ולאחריה ראינו בנפול המחיצות. עתה אנו תמהים אם הבנו מעולם את עמנו, אם לא בבלבנו את האידיאולוגיות השונות שקיבל הדור הצעיר שלנו מהוריו עם מהותו היהודית הפנימית.

בפלוגה שלי היה מפקד דתי, בן טירת-צבי... ואני זוכר (אחרי שכמה חיילים בזזו כפר שכבשו) שהמפקד אסף את כל הפלוגה, העמיד אותם בחי"ת יפה ותקע את האפסנאים והטבחיים האלה במרכז הפלוגה עם כל השלל. והתחיל לצטט פסוקים מהתנ"ך: "לא תבוז...". ולא פה ולא שם... היה ממש מרשים. ואז קם חייל מאותם אפסנאים, ואמר למפקד: תראה, אבל בתנ"ך כתוב "ושללם לבוז". מה יש לך להגיד על העניין הזה? אז המפקד התחיל להגיד לו: רש"י מפרש ש"שללם לבוז" זאת אומרת שצבא כובש לוקח רק מה שהוא זקוק לו בזמן הקרב. זאת אומרת, שאם אין לו מזון והוא חייב להתקיים, אז הוא צריך לקחת מהדברים שהוא צריך להם. אבל לא שום דבר שאין לו צורך בו - לא רכוש... עמדתי בפינה וחשבתי לעצמי: איזה מין צבא דתי כזה, עומד ושומע דברים... (18)

חלק מן העימות עם הדת היהודית (עם רש"י ולא רק עם התנ"ך) הוא בלי ספק העימות עם יהודים דתיים כאותו קצין מטירת צבי, ביחוד עם החיילים מתנועת הקיבוץ הדתי, שאינם מזוהים עם "המימסד הדתי" הבלתי אהוד, ואשר יחסם לדת רציני עד כדי לקחתה עמם לקרב. המצב המתואר במכתב הבא, מאת חבר קיבוץ דתי, עשוי להרשים, אם לא את האתאיסט הלוחם, כי אז לפחות את האגנוסטיקן המהסס והמגומגם:

אנחנו נוסעים במדבר. זלמן מזכיר לי שהיום יום ששי. כמעט זמן הדלקת הנרות. אנחנו מוציאים את כל המוקצה מכיסינו ושמים אותו בתרמילים. אומרים "שבת שלום" וממשיכים לנסוע.

השיירה נעצרת. אנחנו יורדים. מתאסף מניין. מן הג'יפ השני יוצא הנהג, מסיר את כובעו הצבאי ומניח כיפה... אנחנו פותחים ב"לכו ונרננה" ואנשים נוספים מצטרפים אלינו... אנחנו מסיימים את תפילותנו... המפקד מכריז: "זלמן יעשה קידוש!" זלמן עומד באמצע הדרך. במדבר מהדהדות המלים: "ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו, זיכרון למעשה בראשית!" (19)

אברהם שפירא מקיבוץ יזרעאל, עורכו הצעיר של "שיח לוחמים", מאמין כי יותר משהיתה המלחמה עימות עם החבר-לנשק הדתי, היא היתה עימות של הנוער הישראלי חילוני עם עצמו. הרגשתו היא, כי ימי המשבר היו הקדמה להתמוטטותם של אותם "מחסומים לאמונה היהודית" שבאידיאולוגיה, שניכרו את הצעירים החילוניים מזהותם היהודית המקורית, הקיימת לעד. שפירא, העובד בפרדסי קיבוץ, עושה יומיים בשבוע בחדרו בעריכת כתב-העת החינוכי והספרותי "שדמות". לספרייתו הרחבה בפילוסופיה ובמדעי היהדות נוספו מדפים של סרטים מוקלטים, חומר הגלם של "שיח לוחמים". "שיח לוחמים" אומר לו, כי הדור הצעיר, ביחוד בקיבוצים, השקפת עולמו שונה מזו של קודמו. הדור הבוגר עבר שתי חוויות טראומטיות: הגירוש מעולמו האירופי והשואה. קיומה של מדינת ישראל מהווה אפוא לגביו את "העוגן האחרון, התקווה האחרונה", והוא קשור קשר הדוק כל-כך לאפשרות המשך הקיום היהודי, שנעשה כמעט מטרה כשלעצמה. אבל הצבר לא עבר טראומות אלו. לגביו הרעיון החיוני (של הציונות הקלסית), שיצר את מדינת ישראל והניע את אביו למעשים חלוציים שהיו קשורים בו מהותית, קפא והיה לאידיאולוגיה, לסיסמאות טכסיות. ובימים "אכזיסטנציאליים" כל-כך כימי יוני 1967 הביך, סיסמאות אלה אינן מתאימות לו עוד. מאחר שלגבי הישראלי הצעיר ארצו היא עובדת היים, הארץ שבה נולד, הוא משוחרר ופנוי להבנה, כי מדינה אינה "מטרה" כשלעצמה אלא מקום שבו הוא חי, בו הוא אוהב - בו הוא נקרא לחיות היים מוסריים. בראותו במדינת ישראל דבר מובן מאליו, אין הצבר צריך עוד להצדיקה הצדקה אידיאולוגית. הוא יכול עתה להקדיש את כל אוננו למאמצים שיבטיחו כי תהיה מדינה של צדק.

שפירא מכיר בכך שהחינוך הפורמלי שקיבל הצבר לא הותיר בידו כל אחיזה חיובית באידיאליזם זולת המליצות האידיאולוגיות של הוריו, וכי קשה יותר למצוא ברירות אחרות מאשר לגלות את אי-ההתאמה של אותן מליצות לימינו אלה. "אבל המלחמה נתנה לנו להציף במה שאנו באמת, במה שאישיותנו היהודית במקורה, שנחנקה תחת שכבות של חינוך אידיאולוגי, תובעת מאתנו. ומשהצצנו, איננו יכולים עוד לשוב על עקבינו. בתוך שני דורות אנו עתידים למצוא את הדרך בחזרה לאמונה יהודית מקורית, לזהות יהודית ברורה ומפורשת."

עצבות מחלחלת ב"שיח לוחמים". "דורנו מרגיש, כי כדברי א.ד. גורדון: אין מרכז לנשמתם, לחייהם הרוחניים. פער נוצר בין שגרת המעשה היומיומית לבין נפש האדם." שגרת המעשה עוצבה על-ידי האבות, אבל הנשמה מבקשת את עצמה.

יש לכך אפוא משמעות טרגית, הנובעת מחלל ריק רוחני. הנוער שלנו לא חונך לחשוב, אלא להמשיך במרד של הוריו, לבצע, "לעשות היסטוריה" - כלומר, להילחם על המשך הקיום. צעירינו חשו תמיד רגשי נחיתות כלפי

דור הפלמ"ח שקדם להם. עתה לחמו גם הם במלחמה - אבל הכאב עומד בעינו. הם למדו כי הקיבוץ ו"עשיית היסטוריה" הם הערכים שלמענם הם עתידים לחיות. עתה הם מבינים שאין בכך די. משקיפחו את אמונתם ב"איזם" של אבותיהם נותרו רק עם ריקנות טראגית - וזכרון עמום בדבר זהותם היהודית. זוהי דרכנו בחזרה ליהדות.

הערותיו של אברהם שפירא מזכירות מאמר מאת אליעזר שביד, מרצה בפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית. שביד מאמין כי ימי הקרב, שבאו בעקבות ימים של חרדה המוכרת-מך-ההיסטוריה והגיעו לשיאם המהיר בניצחון בעל ממדים תנ"כיים, הביאו את הנוער הישראלי ל"עמידה על מפתן האמונה", להבנה יהודית מחודשת ול"מימד דתי", שהוא מגדירו בזהירות כ"הרגשת הנס", ו"מעין חווית החשובה... והגאולה". נדמה לו כי "במלחמה זו יש אולי תשוקה סמויה לשוב אל המקור... הנמצא מעבר לתולדות הישוב הזה... במלחמה, חומת הזרות (בין הנוער הישראלי החילוני והמסורת היהודית) כאילו נפרצה...". (20)

אבל כפי שמורה שביד בעצמו, "ימי תשובה" אלו, ואחת היא כמה רישומם הוא בן-חלוף, לא היו אפשריים בלעדי מציאותם של נושאים ואמונות יהודיים היסטוריים בתוככי הציונות גופה. דור בוני המדינה, "במרוצת הזמן, נעשה מנותק (מן המורשת היהודית) אף כי (הם) רצו להמשיכה על-פי דרכם". ברור כי היהדות על-פי דרכם, שנראתה כתרבות אוטונומית, מנותקת מדברים רבים שהיוו את החיים היהודיים המסורתיים, גרמה להרגשת ניכור. אבל ברגע של משבר נתגלה תפקידו הדיאלקטי של הרעיון הציוני. לפתע נראה כי האידיאלים והאידיאות היהודיים, שדוכאו על-ידי אותם צדדים באידיאולוגיה הציונית ששאפו ליצור "טיפוס חדש (נורמלי) של יהודי", עודם חיים בקרב הישראלי, כשם שהם טבועים בתוך הציונות.

כפי שנתגלגלו הדברים, הגשמתה בפועל של המטרה הציונית, של מולדת יהודית, היא שאפשרה לצבר לראות את מדינת ישראל כעובדת חיים, שעשתה אותו פנוי להבנה היהודית, כי מדינה אינה מטרה כשלעצמה. יתר על כן, ה"נורמליזציה" של היהודי בישראל מעמידה שאלות יהודיות חדשות בפני הצבר ומביאה אותו לעימות מוסרי חדש, שלא עמד מעולם בפני היהודי "הרוחני" יתר על המידה בקהילות הגלות ההיסטורית - פשוט מפני שהוא מזומן רק לחזקים:

ברגע שהייתי בעזה ואני ראיתי שאנחנו מנצחים במלחמה ואנחנו הולכים להיות צבא כובש, הושבתי את כל המחלקה, ואמרתי לאחד הבחורים שלנו - מנהל בני"ס עממי באופקים - שיקרא בספר יהושע על עכן. אם משהו השפיע על המחלקה מהבחינות האלה של ההתייחסות כצבא כובש - היה זה פרק זה. (21)

לכך אולי נתכוון הרב הראשי אברהם יצחק קוק בטענו, כי הקודש הוא "נטול גוף" אם אינו נשען על "יסודות של חול". כפי שמסביר צבי זינגר את התפיסה הזאת:

את הקדושה הרוחנית יש להעמיד על בסיס מוצק של חיים נורמליים. הסינתזה (בין הקודש והחול) חייבת להיות כסולם עולה זה, שהתחתון בשלביו היא הקביעה, שאדם (או חברה) צריך שיהיה לו גוף בריא. רק אדם מלא "חיות, מחונן בכוח גופני" מסוגל להפעיל את שכלו. איש שהוא חסון בגופו ועושה שימוש מלא ברוחו... יוכל לעלות למעלת הקדושה... אי-אפשר לחתור אל האידיאל הרוחני שלא על בסיס עובדות החיים המציאותיות... (22)

כפי שציין הרברט וינר, הרב קוק הצטער על הפרדת הקודש מן החול שאפיינה הרבה מן החיים היהודיים בגולה, שם הוקצו השרירים, הכוח הגופני ושאר תכונות "מגושמות" ללא-יהודים. הוא חש כי הפרדת הקודש מן החול הביאה לפיתוח-יתר של הרוחני, שצמצם את האופקים שבתוכם יכלה לפעול

הרוחניות היהודית. "לפיכך", מסכם וינר, צריך היה שהיהודים ייעשו ל"קנקנים גדולים" (כלומר, חסונים ובריאי-גוף) כאבותיהם התנ"כיים - על-מנת שיכילו "מטענים רוחניים גדולים". (23)

בתהליך דיאלקטי מעמיד אפוא הקיום ה"נורמלי", שהציונות הטיפה לו ואפשרה אותו, אתגרים יהודיים השייכים אך ורק ל"קנקנים גדולים" בפני היהודי הישראלי. טעות היתה בידם של כמה הוגי דעות ציוניים, שבלבלו את הציונות עם היהדות. ברם, ההרהורים על הקרבות מורים כי באמצעות התהליך הציוני עלה ביד היהודי המודרני להגיע שנית אל היהדות. לעומת ליקוייה האידיאולוגיים (כלומר, כתחליף-דת) של הציונות, בולטת תרומתה הרוחנית. הרעיון הלאומי היהודי המודרני יצר מדינה שהיא חזקה כדי להתקיים וצבא שעוצמתו מספיקה כדי לנצח. הניצחון שחרר את המנצח משנאה לאויב והחזירו לתפיסה היהודית כי האויב אף הוא אדם. תפיסה זאת עשויה להיות רק נחלתו של מי שהוא חזק דיו לעמוד בפני הנחת אויבו, שהוא אינו אדם.

"שיח לוחמים" מתאר את ההתפתחות הדיאלקטית ביחסו של הצבר לאותה אימה של הגלות, לשואה. הציונות האידיאולוגית טענה תמיד ש"זה לא יכול לקרות כאן", שדברים כאלה אינם קורים לעם "נורמלי". האנשים בספר זה מבינים כי השואה היתה גם היתה אפשרית כאן, כי סכנת השואה נגרמה על-ידי עצם קיומה של מדינה "נורמלית" זאת. רבים מהם, שמשפט אייכמן היה בלתי-ממשי קמעה לגביהם, הבינו רק במאי 67 מהי השואה. הם הבינו שהיא היתה אפשרית, אבל היו סמוכים ובטוחים כי יהיה לאל ידם למונעה.

ואנחנו דיברנו בינינו (בימי הגיוס), ואמרנו שזה בלתי אפשרי, דבר כזה (שנובס) - - - עם ישראל לא יסלה על דבר כזה, שנתנו להם להיכנס ולהשמיד ישוב. זה אולי הקשר שלנו לשואה. (24)

הכוח הפיסי (בהשראה ציונית) שמנע שואה זאת, שחרר "מטענים רוחניים גדולים" והעניק לחזק הבנה מעמיקה יותר של השואה. משנעשו בני חורין מן הפחד, למדו את החמלה. כדברי הרב קוק: "הזמן והפרספקטיבה ההיסטורית יגידו אם הדאגה לגוף... תשמור גם על ערכיו הרוחניים של העם בטהרתם." (25)

היתה לי הרגשה קשה להיות כצבא כובש, כצבא מנצח, כצבא חזק. ואם היתה לי הכרה ברורה של שנות המלחמה העולמית ושל השואה, אז זה היה ברגע מסויים, כשעליתי בכביש יריחו למעלה, והפליטים ירדו למטה... היתה לי הזדהות בלתי אמצעית איתם. כשראיתי את הילדים האלה שהוריהם סחבו אותם על הידיים - כמעט ראיתי בפועל את עצמי כשאבא שלי סחב אותי. זאת היתה אולי אחת החוויות הבלתי אמצעיות שהתקשרה עם תקופת המלחמה. (26)

ואחר מספר:

הרגנו קצין מצרי בזמן הקרב ואהר-כך חשבנו שיש תועלת בלקיחת התעודות שלו. ופתאום אני רואה בין התעודות תמונה של שני ילדים קטנים מחייכים על חוף הים, ומכתב בכתב-יד נשי. מיד חשבתי (זה היה באמצע הקרב, כשמסביב יריות), נתתי לעצמי דוגמה של שני אנשים מהמשק, מכאן; איזו הרגשה יש בבית למשפחה שבן שלה נהרג? וכאן אני הרגתי אב לילדים... אמנם אלו היו חיילים שנלחמו בנו. ובכל זאת... (27)

רגשות אנושיים כאלה אינם אידיאליים מופשטים סתם. היו שנתנו את מנות הקרב שלהם לאזרחים ערביים ולשבויי מלחמה. חיילים בעזה החזיקו תינוקות בזרועותיהם והאכילום. כדברי קצין אחד ממכרי: "עתה אני מאמין, על אף כמה 'כבשים שחורות', שאנו עם נבחר." אבל הרגשות האלה לא היו סנטימנטליים. האתגר הובן כהלכה. תחנות הרדיו הערביות לא דיברו בלשון המשתמעת לשתי פנים, והיו כמה "כבשים שחורות" גם מבפנים:

יש בנהריה חנות לאיזה יהודי... הוא מוכר שם כל מיני חפצי מחכת - בין היתר גם סכינים וסכיני-מטבח, חלפים כאלה. בשבועיים שלפני המלחמה, פתאום היה לו פרוספריטי. באו הערבים מהגליל וקנו סכינים. והלכו לו ביום - זה ממקור מוסמך - ארבעים-חמישים סכינים טובות שכל אחת מהן עולה עשרים-שלושים לירות, עד שהוא הפס את העניין והפסיק למכור... הוא אמר "איך לי" וגמרנו... והם לא התבישו, הערבים. הם הלכו לקנות סכינים ולבדוק את החוד של הסכין... לא צריך הרבה הסברים... (28)

תכונתו השרירית ה"מגושמת" של הישראלי הצעיר היא שמנעה את השימוש בסכינים אלו. וכך היה ביד עמרם לומר אחרי המלחמה: "אנשים אומרים: מה היה אילו התהפך הגלגל... כל הטיעונים הללו אינם מצדיקים לדעתי, ואינם תופסים. ראשית, אנו מאמינים כי צבאנו היה ויהיה צבא יחיד במינו. שונה הוא מיריביו ואף מצבאות של אומות נאורות." ישי, אשר בראשית השיחה טען כי "במלחמה הזאת התנהגתי כמו בן לעם נורמלי", העיר:

י ש י: היתה בעיה של שיבת פליטים בלילות, בהסתננות. היתה הוראה: לא לתת לעבור את הירדן שלא דרך הגשרים. אני יודע שאנחנו ביצענו את רוח הפקודה בלי לפגוע באנשים.

ע מ ר ס: ואתה עוד אומר שזהו עם נורמלי וצבא נורמלי? (29)

הסינתיזה שזה מקרוב נתגלתה בין הכוח הגופני והרוחניות, באה לכלל ביטוי בהרהוריו של שמואל צור על השואה והמלחמה:

נוטים אנו לשכוח ימים אלו של לפני המלחמה... אך הם היו הימים בהם התקרבנו ביותר לגורל היהודי ממנו נמלטנו כנכווים משך שנים. לפתע החלו הכול מדברים על מינכך, על השואה, על העם היהודי שגורלו מופקר. השואה לא הצטיירה בעינינו כאפשרות ריאלית כפי שהיא הצטיירה בעיני אירופה - היא היתה התמונה המוחשית של נצחון האויב ממנו החלטנו להתחמק ויהי-מה. מהי השמדת-עם אנו יודעים - אלו שראו את השואה ואלו שנולדו אחריה. יתכן כי זוהי הסיבה לכך שבעולם לא יבינו אותנו: לא יבינו את האומץ ולא יבינו את ההיסוסים ואת מוסר הכליות בעת המלחמה ולאחריה. אלו שעברו את השואה, אלו הרואים תמונת אמא ואבא, אלו השומעים צעקות מתוך חלום של קרובים, אלה ששמעו סיפורים - יודעים כי אין עם הנושא עמו תמונת רפאים שכזו. ותמונה זו גורמת לנו להילחם ולהתבייש במלחמתנו. המימרא: "סליחה, ניצחנו", איננה אירוניה - היא אמת... רגשותינו מעורבים. נושאים אנו בלבנו שבועה לא לחזור אל אירופה של ימי השואה אך גם אין אנו רוצים לאבד את החושי הדי של ההזדהות עם קרבנות. (30)

אף שהוא חזק דיו להשיב מלחמה שעה, הדור של "שיח לוחמים" מוצא את עצמו באורח פרדוקסלי במצבו הנצחי של היהודי: הוא שנוא בשל רצונו לחיות. אבל הוא מגיע אל הדילמה מן הכיוון ההפוך:

היהודי בן הגיטו שראה את הרצח, את חוסר האונים, שמע את הזעקה, נותר לו רק למרוד בלבדו, לחלוטם על-כך שיהיה לו כוח פעם ל ה ל ו ס, להגיב, ללחום. אנו אמנם רואים כי לוחמים, מגיבים, הו למים מחוסר ברירה אך חולמים על מצב בו נוכל להפסיק, בו נוכל לחיות את השלו. (31)

משטמה זו, המכוונת אל הישראלי בשל רצונו לחיות, השיבה לו את תחושת הגורל היהודי. אבל יש הבדל. הדימוי הגלותי של הסבל היהודי היה דימוי של רדיפות בלתי-פוסקות. הצבר מפתח דימוי חדש, דימוי של מלחמות בלתי-פוסקות. אם יעבור את "סף האמונה" הוא עשוי אפוא לתת פנים חדשות לרעיון המשיחי: תחת דימוי של משיח העתיד גם לנקום, בא דימוי המטעים יותר את הפך הגואל, דימוי של משיח העתיד רק לנחם. ולא תיאולוגיה מופשטת, אלא מציאות מדינית קשה היא שתביאה לכך. "עד מתי העם הזה יילחם בלי הפסק? אנשים כבר... אני בכל אופן, ארבע מלחמות, אני הולך ממלחמה למלחמה. ובורחים, והורסים, והכול. עד מתי זה יימשך?" (32) יהודי הגיטו ירא מפני חורבן פיסי. אנשים אלה, שיש לאל ידם להחריב ולנקום, יראים מפני התבהמותם שלהם. אומר לוטן: "בעיה המעסיקה אותי - האם אנחנו לא עלולים להגיע למצב שבו נבצע פקודות בלתי הומאניות, בלתי אנושיות... סופר לי על פקודה שאינה הומאנית ושזה בלתי אפשרי שפקודה כזאת יכולה להינתן. אני חושב שיש לבדוק, או יש לבחון, באיזו מידה אנחנו עלולים להגיע בהתפתחויות נוספות למצב שמתוך ביטחון יתר במפקדים שלנו, או מתוך תנאים מסויימים נבצע פקודות הנוגדות אותם ערכים שאנחנו אמונים עליהם. (33)

א מ נ ו ך : בסיני - בסיבוב הקודם - הייתי בעזה. ואני זוכר רק תמונה אחת... התמונה הייתה כזאת: אנחנו נסענו דרך הרחוב הראשי והחברה - התושבים - עמדו בפתחי הבתים ומחאו כפיים בקצב איטי, כפוי כזה. זו הייתה תמונה מטונפת ממש... נזכרתי בכל התמונות על צבאות-כיבוש, והייתה הרגשה מחורבנת להפליא...

ד ך : ...ואני זוכר שכשבאו פעם ראשונה ואמרו לנו, שהמשימה שלנו היא כיבוש עזה - בו ברגע, ספונטנית, רובנו הלכנו ואמרנו: תנו לנו לכבוש כל מוצב שהוא וכל מוצבים שהם, רק לא להיות פקיד מטרה. לא רצינו לעשות עבודה משטרית... (אחר-כך) אמרתי (לקצין): רק דבר אחד אני מבקש. תוציא אותנו מפה. זה תפקיד מחורבן... זה לא בשבילנו... אף-פעם לא חונכנו לזה... אני לא צריך לעשות את זה... (34)

ועם זאת, אף שהישראלי חזק פיסית יותר ממקבילו משנת 1931 או שנת 1941, לא אחת הוא חסר מה שהיה לקודמו: ביטחון דתי, אמונה במשמעות הקיום היהודי. קודמו, אף שלעתים קרובות היה חסר אונים, היה אפוא הרואי מבחינה רוחנית. הישראלי החילוני בוטח בזרועו, אבל הוא תוהה על נפשו. דבר זה מביא לאותה "תחושה טראגית" שעליה מדבר אברהם שפירא. כדברי יריב: "יש לי ההרגשה של טראגדיה בממדים נוראים... המלחמות שאין להן קץ, ההרגשה הזאת שלא נלחמנו בעצם על שטח אלא נלחמנו על החיים שלנו... הצד היהודי שבמלחמה, הצד של כל אחד מאתנו. התחנכנו דרך איזה שהוא תהליך שהפך את הטראגדיה היהודית הזאת למשהו מודע מאוד, למשהו שחושבים עליו ושיודעים לתרגם אותו למעשים..." (35) מדינת ישראל נועדה לשים קץ לסבל היהודי. יריב חש שהיא רק לימדה אותנו לתרגם את הסבל למעשים (לוחמה אין-סופית), אבל הסבל נשאר. וכיוון שקיפחנו את אמונתנו (יריב הוא "חילוני") נמצאנו אנוסים לעשות מעשים כאלה, אבל איננו יודעים עוד מדוע הם צריכים להיעשות. אבא קובנר, המשורר, מציג כך את השאלה בפני הלוחמים:

כל אחד מאתנו מבטא, אני חושב שזו נחלת רוב העם היהודי, את השאיפה לשלום. אבל מה אם יתברר שהשאיפה לשלום היא חזון, וככל חזון, אין זה מהיום למחר? מה אם יתברר שהכתוב בדברי הימים יש בו משהו מן הגורלי, כבימי השופטים, של "ותשקט הארץ עשרים שנה", ותשקט הארץ עשר שנים", "ותשקט הארץ ארבעים שנה", ולא יותר?

ואם הדור שלכם יצטרך ללמד את הבן ואת הנכד, שהמאבק המזויין על הקיום הוא גורלי, איך זה יהיה אז? האם אתם חושבים שאתם ובניכם מטוגלים לחנך כך? אם הבן יצטרך לעבור את זה, והנכד יצטרך לעבור את זה - האם הם יהיו מוכנים לשאת זאת באותו כוח רצון, בו נשא גורל זה סבא שלי ואבי הסבא שלי? - במלחמת ששת הימים אירעה תמורה היסטורית,

רציפות הוך ניגוד. האם היא כל-כך עמוקה? בגולה שום אב לא חיינך את בנו להתאבד, לא חיינך את בנו להתייאש ולא חיינך את בנו לעזוב את היהדות. הוא חיינך אותו שהוא נועד להיות נרדף, ועם זה, חיינך אותו לחיים. האם התמורה פה בארץ, ובעיקר בששת הימים האלה, היא עמוקה, האם השינוי במנטליות של הדור הלוחם עתה, הוא כל-כך עמוק? האם תהיה לכם יכולת עמידה יהודית שהיתה לדורות קודמים, שידעו טעם קיומם וחינכו עליו? (36)

כשהטיל קובנר את שאלתו היתה התגובה הראשונה: "חברים, כבר אחרי חצות. מוטב שנסיים". אבל חבר אחר אמר: "מעסיקה אותי השאלה למה אחנך את עצמי? ... מה אני מוכן לעשות? לעשות וגם לחשוב?"

חווית המלחמה הביאה עמה ריגוש משחרר וחדוה עצומה כל-כך, שאנו חשים, כי רק דורות מעטים של יהודים זכו לשכמותם. ירושלים כלולה בה, דראמה של סכנה וישועת-פתאום, רגעי הנס, להט משיחי. ריגוש כזה מרנין את הלב ויוצר "אגדה" מלאת חדוה וגיל. אבל יש צורך במעשה כדי לעשותו. צודק כשם שהוא מלא עליצות.

והמלחמה הביאה עמה גם תחושה טראגית, את הידיעה והכאב של הסבל שסבלנו ושגרמנו, את ההבנה שהמציאות העונה על שאיפת החזון היהודי עודנה רחוקה עד כאב. פן זה של החוויה בת-ימינו אף הוא יוצר "אגדה", אגדה המסופרת בלחישה מלאת עצב. וגם אותה יש לעטוף ב"הלכה", כדי לגאלה במעשים מן היאוש.

כבר עתה, בעודנו סעורי-נצחון, בעודנו הלומי-חרדה ושכול מדי יום ביומו, יש דברים שאנו לומדים לעשותם. אין הם בתחומי הסקירה הזאת. אבל עלינו לספר מעשה מאלף, שנבע מ"רגע של לב".

נתגלגלו הדברים והד"ד קלמן ירוך, מנהל המכון להשכלה עממית (שארגן אולפן לעברית בעיר העתיקה בירושלים), הוזמן בימי מלחמת ששת הימים להכין שידור ב"קול ישראל" על המצב ברמלה. "הדבר היה סמוך לכיבוש העיר. רמאללה היתה עיר מתה, רחובותיה ריקים מאדם. התושבים ציפו לטבח, שהיו בטוחים כי יבוא. פה ושם נראו צללי אנשים חומקים בפחד בסימטאות.

ליד אולפן השידור פגשתי ערבי צעיר, אוהז דגל לבן. בפנים רוטטים שאלני באנגלית רצוצה, אם אהיה מוכן לעשות מעשה של חסד. "יש לי שתי אחיות בסן-פרנציסקו. התואיל לשלוח מברק לאחיותי? רק שתי מלים: המשפחה בחיים." אמרתי לו שאשלח את המברק. עיניו אורו. הוא רצה לשלם לי בדולרים, אבל אני סרבתי. אמרתי לו שאביא קבלה ממשרד הדואר, והוא יוכל לשלם לי במטבע ישראלי. אבל בין כך ובין כך נשמט הדבר מזכרוני ושכחתי להביא לו את הקבלה.

ארבעה חודשים לאחר מכן שמעתי כי האיש מחפשני ברחבי ירושלים. נפגשנו בביתו. הוא נפל על צווארי ואמר: "לעולם לא אשכח את המעשה האנושי שעשית. אחיותי היו הערביות הראשונות בחוץ לארץ שקיבלו סימן חיים ממשפחתן."

בין שתי המשפחות נקשרו קשרי ידידות. הגננו את ראש השנה האזרחית בביתו. ושם סיפר לי כי חלם חלום רע. בחלומו, והנה החומה בין ירושלים המזרחית וירושלים המערבית, בין שני עמינו, גבהה שוב. הוא אמר לי כי הקיץ משנתו שטוף זיעה, ומחשבה אחת בראשו: "אולי ישכחו לנתן את קווי הטלפון בין שני בתינו."

חווית המלחמה היתה מאורע כביר, שרישומו כברק וכרעם. החצוצרות הריעו והחומות נפלו תהתיהן. אבל עמנו יודע, כי לאחר שתקע בשופר עליו להניח קווי טלפון, על מנת שלא רק אלוהים אלא גם בני האדם יוכלו לדבר.

"שיח לוחמים" מצביע - ואיך הוא יחיד - כי הישראלים עודם יהודים. משתמעת ממנו הידיעה, שלא תמיד באה לכלל ביטוי נאות אבל שנבעה מהרגשה עמוקה, כי "רגע הלב" ניתך לנו על מנת שנמצא את דרכנו אל נצחיותה של המצוה.

הערות:

1. ראובן כהן "רגעי הלב", פתחים, מס. 1, תשרי תשכ"ה, ירושלים, ע"מ 4.
2. שיח לוחמים, תשרי תשכ"ח, בהוצאת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית (הוצאה פנימית), משיחה ביפעת.
3. הארץ, יוני 30, 1967.
4. מכתב לידידי, מס. 9, 22 ביוני 1967, Maison Saint Isaac, ירושלים.
5. עמודים (הוצאת הקיבוץ הדתי), יולי-אוגוסט 1967, עמ' 363.
6. שיח לוחמים, משיחה בעין-החורש.
7. נאום הרמטכ"ל יצחק רבין בטכס קבלת תואר דוקטור כבוד של האוניברסיטה העברית, הר הצופים, 28 ביולי, 1967.
8. אלי ויזל: "חבלי הנצחון". 28 ביולי 1967.
9. דעות, מס. 34, קיץ תשכ"ז, ירושלים, עמ' 223.
10. שיח לוחמים, משיחה במשמר השרון.
11. עמוס עוז: "עיר נוכריה", בשיח לוחמים.
12. שיח לוחמים, משיחה ביפעת.
13. כנ"ל.
14. יעקב לווינגר: "חידוש העבודה בזמן הזה", דעות, מס. 34, עמ' 225.
15. כנ"ל, עמ' 237.
16. ר.צ. ורבובסקי: "המקדש והקרבתו", "ג'רוזלם פוסט", 25 באוגוסט 1967.
17. שיח לוחמים, מפגש שיחה בין-קיבוצי.
18. שיח לוחמים, משיחה ביפעת.
19. עמודים, יולי-אוגוסט 1967, עמ' 363.
20. אליעזר שביד: "ימי תשובה", פתחים, מס. 1, עמ' 17-18.
21. שיח לוחמים, משיחה עם שי (הולדה).
22. צבי זינגר: "הפילוסופיה של הרב קוק", אריאל, מס. 18, 1967, עמ' 14-15.
23. הרברט וינר: "התנן של הישראלים", קומנטרי, יוני 1959, עמ' 493/4.
24. שיח לוחמים, משיחה בעין החורש.
25. שמואל הוגו ברגמן: "אמונה ותבונה", שוקן, ניו-יורק, ציטטה בעמוד 138.
26. שיח לוחמים, משיחה בעין החורש.
27. " " " בעיר חרוד.
28. " " " ביפעת.
29. " " " בעין החורש.
30. שיח לוחמים, שמואל צור (מוקי), "באחד מן הלילות".
31. כנ"ל.
32. שיח לוחמים, משיחה בעין החורש.
33. " " " ביפעת.
34. " " " בגת.
35. " " " בעין החורש.
36. כנ"ל.